

СЕМАНТИЧНІ ТА ОЦІННІ МОДИФІКАЦІЇ ТЛУМАЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ЛЕКСИКИ В СУЧАСНИХ СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Статтю присвячено дослідженню семантичних та оцінних трансформацій релігійної лексики, що відбулися під впливом змін у житті українського суспільства наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Дослідження здійснено на основі порівняльного аналізу тлумачень слів у лексикографічних працях радянського і пострадянського періодів. З'ясовано, що релігійна лексика актуалізується і звільняється від ідеологічних конотацій. Виявлено різні ступені деідеологізації лексичних одиниць.

Ключові слова: деідеологізація, актуалізація, релігійні концепти, нейтралізація, аксіологічне переосмислення, словникова стаття.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття відбулися значні політичні, ідеологічні, соціальні та економічні зміни в житті українського суспільства. Розпад Радянського Союзу супроводжувався зміщенням політичних оцінок, переорієнтацією суспільної свідомості, перебудовою світоглядних настанов, трансформацією системи ціннісних орієнтацій, що пов'язано насамперед із втратою своїх позицій у суспільстві тоталітарної ідеології, яка в період існування СРСР була визначальним чинником «конструювання» радянської реальності. Усі ці процеси відбиваються в українській мові, передусім у її лексичній системі, численні елементи якої зазнають семантичного переосмислення, значенневого оновлення, зняття тенденційних ідеологічних нашарувань і заборон, що фіксують сучасні українські лексикографічні праці.

Процесами деідеологізації охоплено різні тематичні групи лексики, зокрема релігійна, яка за радянських часів перебувала «на периферії суспільної мовної свідомості» [16, с. 12], була рідковживаною, а нині переживає період відродження, повертаючись із пасивного словника до вільного функціонування та займаючи особливе місце в лексичному складі української мови.

Інтенсивні зміни, що відбуваються в сучасному українському лексиконі, стали предметом зацікавлення багатьох українських дослідників (Б. М. Ажнюка, І. І. Браги, В. В. Жайворонка, О. О. Кабиш, Є. А. Карпіловської, М. П. Кочергана, Д. В. Мазурик, Л. Т. Масенко, Л. І. Мацько, Л. Л. Михайленко, Г. Б. Мінчак, О. Г. Муромцевої, О. Д. Пономаріва, О. А. Сербенської, Л. О. Ставицької, О. А. Стишова, Л. В. Струганець, О. О. Тараненка та ін.). Активізувалися дослідження релігійної лексики української мови, що раніше рідко входила до кола наукових уподобань мовознавців через дискримінацію релігійної сфери в радянському суспільстві і яку досліджували лише лінгвісти діаспори (О. Горбач, Є. Грицак, П. Ковалів та ін.). Науковці звертають увагу на різні аспекти цієї тематики. Зокрема, склад, джерела та шляхи формування української церковної термінології на прикладах назв церковних посад вивчила С. В. Бібла [2], назви релігійних свят комплексно проаналізувала І. В. Бочарова [3], назви культових споруд — Н. В. Піддубна [10], історію богослужбово-обрядової лексики — Ю. В. Осінчук [9]. Особливості української номінації в сакральній сфері, а також становище релігії та конфесійної лексики у радянський період на матеріалі концепту «душа» дослідила М. В. Скаб [15]. Тематичні групи релігійної лексики, що активізувалися в мові української періодики, окреслив О. А. Стишов [17]. Місце і роль концептів «Христос» і «християнство» в концептуальному просторі російського комунізму і німецького націонал-соціалізму розглядає Г. Д. Бенкендорф [1]. Водночас малодослідженою лишається проблема словникової інтерпретації лексем, уживаних у релігійній царині, відображення у сучасних лексикографічних працях, зокрема великих тлумачних словниках, процесів семантичної трансформації цих слів, пов'язаної з їх актуалізацією та звільненням від ідеологічних конотацій, що й зумовлює актуальність теми нашого дослідження.

Мета статті — виявити зміни в семантиці лексичних одиниць релігійної тематики на основі здійснення порівняльного аналізу тлумачень слів у словниках радянського та пострадянського періодів, з'ясувати ступінь звільнення дефініцій означеної лексики від ідеологічного наповнення. Джерелом дослідження стали матеріали Словника української мови в 11-ти томах (1970–1980) (далі — СУМ-11), Великого тлумачного словника сучасної української мови за редакцією В. Т. Бусела

(2009) (далі — ВТССУМ), Словника української мови за редакцією В. В. Жайворонка (2012) (далі — СУМЖ), Словника української мови у 20-ти томах (Т. I–VI, 2010–2015) (далі — СУМ-20). Також для порівняння дефініцій залучено тлумачення Оксфордського словника (2015) (Oxford Advanced Learner's Dictionary — OALD).

Однією з передумов поступу радянського суспільства до комуністичного майбутнього було викорінення релігійних вірувань із свідомості мас. На цьому шляху релігію трактували як головну перешкоду та пережиток минулого. Відповідно в лексикографічних кодексах радянської доби, зокрема Словнику української мови в 11-ти томах, тлумачення релігійної лексики здійснювалося з позицій атеїзму. В ідеологічній інтерпретації ці концепти набували негативних конотацій, що виявлялося у введенні в дефініції слів оцінних виразів, маркуванні лексем обмежувальними позначками, штучній архаїзації та пасивізації шляхом тлумачення значної кількості релігійної лексики як застарілої, наведенням політизованих ілюстрацій, що добиралися з відверто упереджених джерел, стилістичному зниженні слів, заміщенні первинного значення релігійних понять та їх десакаралізації.

Зі зміною суспільно-політичного устрою, що стала передумовою для відродження релігійного життя українського народу та повернення його до традиційних духовних джерел «у своє природне русло», за висловом О. А. Сербенської, повертається й релігійна лексика, «за якою тоталітарна система закріпила статус архаїчної чи дозволяла вживати як стилістично марковану в текстах, що їх продукував «войовничий атеїзм» [13, с. 110]. Актуалізація слів та висловів релігійної тематики, як і переорієнтація на об'єктивність їх висвітлення у лексикографічних працях, зумовлені процесами деідеологізації лексичних одиниць, тобто «редукування... ідеологічної асоціативної семантичної ознаки» й зміни «позитивної чи негативної оцінки на нейтральну» [7, с. 136].

У передмовах до сучасних українських кодифікаційних праць зазначено, що до їхнього реєстру введено «найвідоміші у вжитку слова, пов'язані з релігійними поняттями» [ВТССУМ, III]; значні шари традиційної лексики, серед яких релігійні поняття, «набули... тлумачень, що відбивають їхній сьогоднішній зміст» [СУМЖ, с. 3]; а також, що однією із засад укладання словника «є максимально повне представ-

лення лексики та фразеології Святого Письма» [СУМ-20, с. 26] й «усунення ідеологічних підходів у фіксації словникового складу та лексикографічному розробленні мовного матеріалу» [СУМ-20, с. 10]. Водночас порівняльний аналіз словникових статей сучасних лексикографічних праць та Словника української мови в 11-ти томах, який укладався під сильним тиском комуністичної ідеологічної доктрини, свідчить про те, що СУМ-11, його дефініції та ілюстрації лишаються тією основою, від якої відштовхуються лексикографи при творенні кожного нового словника. «Сьогодні будь-який новий український словник так чи інакше спирається на здобутки цієї праці» [5, с. 278], до того ж, як зазначає В. В. Німчук, «бачимо якість прагнення дотримуватися «канону» Словника української мови в 11-ти томах [8], що не завжди є виправданим.

Про зміну морально-ціннісних орієнтирів розвитку суспільства свідчить лексикографічне представлення концепту *релігія*, у дефініції якого в СУМі-11 наголошується на «антинауковості» релігійних вірувань та їх несумісності із соціалістичною дійсністю: **РЕЛІГІЯ**, *ї, ж. 1.* Несумісні з науковим світосприйманням погляди та уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил — богів, духів, душ, в їхнє панування над світом [СУМ-11, VIII, с. 498], що підтверджується політизованими ілюстраціями: *Релігія є опіум народу* (Ленін, 12, 1970, 133); *В історії людства релігія, будучи однією з форм суспільної свідомості, відіграла і продовжує відігравати реакційну роль, являє собою антинаукову ідеологію, що затемнює свідомість мас* (Наука..., 4, 1957, 36) [СУМ-11, VIII, с. 498]. У такій інтерпретації простежується прагнення протиставити релігію «єдино правильному» світогляду марксизму-ленінізму, що було одним із втілень базової ідеологічної опозиції «свій/чужий» у лексикографічній праці.

У сучасних словниках поняття *релігія* позбулося негативних ідеологічних конотацій: **РЕЛІГІЯ** *ї, ор. в. єю, ж... 1.* Одна з форм суспільної свідомості: світосприймання, в основі якого лежить віра у зв'язки природи з надприродними силами (богами, духами), що є предметом поклоніння [СУМЖ, с. 956]; **РЕЛІГІЯ**, — *ї, ж. 1.* Погляди та уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил — богів, духів, душ, в їхнє панування над світом [ВТССУМ, с. 1212]. Якщо в Слов-

нику української мови за редакцією В.В. Жайворонка перебудовується критичне формулювання дефініції, то в словнику за редакцією В.Т. Бусела збережено визначення СУМу-11, однак його ідеологічна ангажованість долається через відкидання застарілого ідеологічного штампу «несумісні з науковим світосприйманням».

Деякі номінативні одиниці релігійної сфери набули переосмислення завдяки цілковитій зміні тлумачення. Наприклад, у СУМі-11 натрапляємо на таке визначення лексеми *Христос*: **ХРИСТОС**, Христа, ч. Назва міфічної особи Ісуса, культ якого лежить в основі християнської релігії [СУМ-11, XI, с. 148]. У сучасних словниках ім'я Ісуса Христа пояснюють так: **ХРИСТОС**, Христа, ч. Засновник християнства, Син Божий, який заради спокути людських гріхів прийняв смерть на хресті, потім воскрес і знісся на небеса [ВТССУМ, с. 1573]; **ХРИСТОС**, Христа, ч. ... (з великої літери). Засновник християнства — Боголюдина, житіє якого описано в Євангелії [СУМЖ, с. 1249].

Іншими зразками повного переформулювання тлумачень є слова *Бог*, *богомилля*, *апостол*, *благодать*, *віра*. Порівняємо їх визначення з дефініціями СУМу-11: **БОГ**, рідко **БІГ**, бога, ч. У релігійних віруваннях — уявна надприродна істота, що нібито створила світ і керує ним та вчинками людей [СУМ-11, I, с. 207] — **БОГ**, а, кл. в. Боже..., ч. 1. (з великої літери), *рел.* За монотеїстичними уявленнями — Творець Неба і Землі, всього суцього; Усевідний Вищий Розум, що керує світом; всезагальний світовий першопочаток; у християнстві — триєдине божество — Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий [СУМЖ, с. 65]; **БОГ**, рідко **БІГ**, ч. 1. род. Бога, *бібл.* (з великої літери). Творець і володар Всесвіту, усього суцього, який керує світом [СУМ-20, I, с. 569]; **БОГОМІЛЛЯ**, я, с., *заст.* Ходіння по так званих святих місцях [СУМ-11, I, с. 209] — **БОГОМІЛЛЯ**, я, с. Відвідування святих місць (церков, монастирів, скитів) для поклоніння церковним реліквіям, святиням; проща [СУМЖ, с. 65]; **АПОСТОЛ**, а, ч. 1. Згідно з євангельськими переказами — кожний із дванадцяти учнів Христа, яких він послав проповідувати своє вчення [СУМ-11, I, с. 55] — **АПОСТОЛ**, а, ч. 1. *бібл.* Повноважний посланець, якому Ісус Христос доручив проповідувати Своє вчення [СУМ-20, I, с. 202] (СУМ-11:); **БЛАГОДАТЬ**, і, ж. 1. *ц.* — с. У релігійному уявленні — щедроті, дари, ласка невідомих, таємни-

чих сил [СУМ-11, I, с. 192] — **БЛАГОДАТЬ**, і, ж. 1. *бібл.* Щедра милість Божа, дарована людині незалежно від її заслуг [СУМ-20, I, с. 541]); **ВІРА**1, и, ж. 3. *рел.* Визнання існування бога, переконання в реальному існуванні чогось надприродного [СУМ-11, I, с. 679] — **ВІРА** 1, и, ж. 3. *бібл.* Дар Бога людині, завдяки якому встановлюється її зв'язок з Богом [СУМ-20, III, с. 107].

Порівняно із СУМом-11, наведені трактування докладніші, що свідчить про ускладнення семантичної структури відповідних лексем, розширення їхнього значеннєвого обсягу. Позбавлені негативно-оцінного статусу, вони стають нейтральними і навіть демонструють розвиток позитивно-оцінного забарвлення.

Розглянуті визначення свідчать про ще один аспект аксіологічного переосмислення релігійних номенів, а саме повернення великої літери в їхньому написанні. У радянський період назви таких релігійних понять, як *Бог, Божа Матір, Син Божий, Біблія, Євангеліє, Великдень, Покрова* тощо, писали з малої літери, що було зафіксовано і в кодифікаційних реєстрах. Дослідники зараховують малу літеру в графічному позначенні слів, які виражають високі духовні і релігійні поняття, до радянських ідеологем [4, с. 47; 12, с. 31]. У сучасних словниках їх послідовно пишуть з великої літери, а в Словнику української мови за редакцією В. В. Жайворонка та Словнику української мови у 20-ти томах дефініції означених слів ще й супроводжують вказівкою «з великої літери», наприклад: **ГОСПОДЬ**, Господа, ч., (з великої літери) [СУМ-20, III, с. 732]; **БІБЛІЯ**, ї, *ор. в. єю, ж.* (з великої літери) [СУМЖ, с. 57].

Повністю змінені визначення становлять незначний відсоток проаналізованих словникових одиниць. Значно частотнішим є тип тлумачень, які збігаються у формулюванні з визначеннями СУМу-11, однак не містять експліцитних ідеологічних маркерів у своїй структурі. У СУМі-11 релігійну лексику маркували лінгвоідеологемами-коментарями «міфічний», «пов'язаний з надприродними силами», «за релігійними уявленнями», «у релігійному культі», «згідно з євангельськими переказами», «церква вважає» тощо; модальними частками «ніби», «нібито», семантичним конкретизатором «так званий», що вказувало на помилковість позначених лексемами понять і процесів, їх невідповідність радянським реаліям та недоречність у нових умовах.

У сучасних словниках ідеологічні маркери усунено, відповідно відбувається вивільнення значення слів від ідеологічних семантичних домішок. Наприклад, у СУМі-11 наведено таке визначення слова *Спаситель*: **СПАСИТЕЛЬ**, я, ч. 1. *рел.* За християнським віровченням — *міфологічний* засновник християнства, що *нібито* врятував людство, спокутувавши його гріхи [СУМ-11, IX, с. 492] (тут і далі напівжирний курсив наш. — І.Р.). У сучасному словнику ідеологічні маркери усунуто: **СПАСИТЕЛЬ**, — я, ч. 1. *рел.* За християнським віровченням — засновник християнства, що врятував людство, спокутувавши його гріхи; Ісус Христос [ВТССУМ, с. 1362].

У той самий спосіб звільняється від ідеологічних нашарувань і багато інших лексичних одиниць. Порівняємо такі дефініції СУМу-11 та запропоновані в нових словниках: **ВЕЛИКДЕНЬ**, кодня, ч., *церк.* Християнське весняне свято, присвячене воскресінню *міфічного* засновника християнства — Христа [СУМ-11, I, с. 318] — **ВЕЛИКДЕНЬ**, — кодня, ч., *церк.* Християнське весняне свято, присвячене воскресінню Боголюдини — Спасителя світу Ісуса Христа [ВТССУМ, с.118]; **ВЕЛИКОМУЧЕНИК**, а, ч. 1. *церк.* Назва, яку дала церква тим християнам, що, *за переказами*, зазнали великих тортур за віру [СУМ-11, I, с. 320] — **ВЕЛИКОМУЧЕНИК**, — а, ч. 1. *церк.* Назва, яку дала церква тим християнам, які зазнали тяжких тортур за віру [ВТССУМ, с. 119]; **ТАЇНСТВО**, а, с. 1. Церковно-культовий обряд (хрещення, вінчання тощо), який *нібито* має чудодійну силу [СУМ-11, XI, с. 16] — **ТАЇНСТВО**, а, ч. 1. Церковно-культовий обряд (хрещення, вінчання, миропомазання, причастя та ін.), який має чудодійну силу; священнодійство [СУМЖ, с. 1132]; **ПАЛОМНИЦТВО**, а, с. 1. У християнській, мусульманській та інших релігіях — мандрівка по *так званих* святих місцях [СУМ-11, VI, с. 32] — **ПАЛОМНИЦТВО**, а, с. У християнській, мусульманській та інших релігійних традиціях — масова мандрівка вірників по святих місцях [СУМЖ, с. 713]; **ЄВАНГЕЛІЄ**, я, с. 1. Частина біблії (головна частина Нового завіту), в якій вміщено легенди про життя та повчання *міфічного* Ісуса Христа і яка є основою християнської релігії [СУМ-11, II, с. 494] — **ЄВАНГЕЛІЄ**, я, с., *рідко* **ЄВАНГЕЛІЯ**, і, ж. (з великої літери). 1. Частина Біблії (головна частина Нового Завіту), в якій уміщено оповіді про життя та вчення Ісуса Христа і яка є основою християнства [СУМ-20, IV, с. 689].

Номени з тематичного об'єднання релігійної лексики у сучасних лексикографічних працях переважно кваліфікують як нейтральні, на відміну від радянських словників, де їх супроводжували позначками «застаріле», «рідко», «дореволюційне», «церковне», «релігійне», що зумовлювало їх штучну архаїзацію та пасивізацію і загрожувало в майбутньому цілковитому вилученню з активного мовного вжитку. Як зазначає Н. А. Купіна, «наси́льницька пасивізація глобальних пластів лексики — необхідна частина мовної тоталітарної політики, одне із завдань, що полягає у викоріненні ментальних концептів, які зберігаються в історичній пам'яті народу» [6, с. 15]. Аналіз словникових статей сучасних словників показав, що позначки «застаріле», «рідко» і «дореволюційне» у дефініціях лексичних одиниць релігійної сфери переважно знято, зокрема всі сталі вирази, до складу яких входять слова *Господь*, *Бог* та *Христос* нині представлені без обмежувальних ремарок: **Бійся (побійся) Бога!** — вираз, що вживається як застереження, прохання не робити, не казати чого-небудь...; **Бог з тобою (з вами)!**: а) уживається на позначення здивування, заперечення, докору тощо; б) уживається як заспокоювання у знач. не треба (гніватися, плакати і т. ін.). [ВТССУМ, с. 90]; **Жити як у Христа за пазухою** — жити в достатку завдяки чийм-н. турботам; **Христа-ради, Ради Христа**: а) слова, з якими звертаються за милостиною; б) ужив. під час наполегливого прохання в знач.: будь ласка [СУМЖ, с. 1249]; **Бог (Господь) з тобою (з вами)!..**; (2) **[І] де в Господа** — уживається для вираження здивування з відтінком небажаності... (3) **Може б (хоч би) Господь послав кому і без дод.** — уживається для вираження сподівання на що-небудь [СУМ-20, III, с. 732].

Водночас позначки «релігійне» і «церковне» перейшли з СУМу-11 майже в усі відповідні дефініції релігійної лексики у Великому тлумачному словнику сучасної української мови за редакцією В. Т. Бусела (наприклад: **ЗАПОВІДЬ**, — і, ж. 1. *рел.* Біблійний або євангельський вислів-наказ, вислів-повчання морально-побутового характеру [ВТССУМ, с. 414]; **ДИЯКОН**, — а, ч., *церк.* Помічник священика у відправі церковної служби; нижчий духовний чин [ВТССУМ, с. 302]), часто при дослівному збереженні визначення. Зазначені позначки також іноді трапляються у Словнику української мови за редакцією В. В. Жайворонка (наприклад, у визначеннях слів *віра*, *амвон*, *хре-*

щення, панотець, святий, благодать, помазання, відступ). У Словнику української мови у 20-ти томах зрідка натрапляємо на позначку «релігійно-церковне» (як, приміром, у дефініціях лексем *акафіст*, *благовіст*, *канонізувати*) та «релігійне» (*відпущення*, *заповідь*). Якщо в СУМі-11 під впливом офіційної атеїстичної ідеології цими позначками на лексему накладали негативні оцінні конотації, то сьогодні вони не несуть ідеологічного заряду, а лише вказують, що певне слово стосується питань релігії або є церковним терміном. Однак у тлумаченні деяких слів, таких як *віра*, *святий*, *хрещення*, *відпущення*, їх можна уникнути з огляду на загальну зрозумілість і вживаність цих лексем, що підтверджено, зокрема, наведенням цитат до слова *відпущення* в СУМі-20 не з релігійних джерел, а з творів письменників: *Коли... Тарас... був щасливо забраний з-перед очей премудрого і пристрашного Львова, зрадів усім солдатським тілом, як одпущенню грішник* (Василь Шевчук); — *Там, у торбі, папір з одпущенням всіх гріхів, прочитаєш* (Ю. Мушкетик) [СУМ-20, II, с. 730].

Новим є використання ремарки «біблійне» перед значеннями деяких лексем у Словнику української мови у 20-ти томах, зокрема *ангел*, *апостол*, *благодать*, *Бог*, *віра*. Зазначимо, що аналізовані лексеми в Оксфордському словнику подано без додаткових позначок, скажімо **Ангел** — дух, про якого вірять, що він є слугою Бога і посланий Богом, щоб передати послання або виконати завдання. Ангелів часто зображують у білому одязі, з крилами (**Angel** — a spirit who is believed to be a servant of God, and is sent by God to deliver a message or perform a task. Angels are often shown dressed in white, with wings [OALD] (тут і далі переклад наш. — І.Р.); **Апостол** — один із дванадцяти чоловіків, яких Христос обрав, щоб розповісти людям про нього і його вчення (**Apostle** — any one of the twelve men that Christ chose to tell people about him and his teachings [OALD]); **Благодать** — доброта, яку Бог виявляє до людей (**Grace**. 5. [uncountable] The kindness that God shows towards the human race [OALD]). Зайвою цю ремарку перед словом *ангел* у СУМі-20 вважає В. В. Німчук, пояснюючи це тим, що лексема є широкоживаною [8].

До змін у маркуванні лексичних одиниць релігійної тематики в сучасних словниках віднесемо також використання в Словнику україн-

ської мови за редакцією В. В. Жайворонка ремарки «високе» (наприклад, слова *Всевишній*, *Вседержитель*), що вказує на емоційні відтінки піднесеності, урочистості, які передають ці слова, і має позитивну конотацію. У СУМі-11 лексема *Всевишній* маркована позначкою «застаріле», а *Вседержитель* — «рідко». Це ще раз демонструє діаметральну зміну позиції релігійної лексики на аксіологічній шкалі.

Відновлюється первинний зміст багатьох релігійних концептів. Наприклад, релігійне значення слова *Творець* у СУМі-11 подано другим за порядком розташування і потрактовано за допомогою лінгвоідеологем-коментарів: **ТВОРЕЦЬ**, рця, ч. 2. *За релігійними уявленнями* — надприродна істота, що *нібито* створила світ; бог [СУМ-11, X, с. 52]. Натомість на перше місце було поставлено значення, пов'язане з народом як творцем цінностей та іменем Леніна, якого в комуністичній ідеології трактували як «творця нового світу»: 1. Той, хто створює матеріальні або духовні цінності. *Творцем усіх матеріальних і духовних цінностей на землі є трудящий народ* (Вол., Сади..., 1950, 185); <...> // *чого*. Засновник, основоположник чогось. 22 квітня 1970 року минає сто років з дня народження Володимира Ілліча Ульянова-Леніна..., *творця Комуністичної партії Радянського Союзу* (До 100-річчя... В. І. Леніна, 1970, 3) [СУМ-11, X, с. 52]. У Словнику української мови за редакцією В. В. Жайворонка словникова стаття лексеми *Творець* містить позначку «високе», вказівку «з великої літери», а також цілком нову дефініцію: **ТВОРЕЦЬ**, рця...2. *рел.* У християн — одне з імен Бога. *Т. Небесний* [СУМЖ, с. 1139].

Звільнено від стилістичної ремарки «іронічне» і набуло позитивно-оцінного забарвлення фразеологічний вислів *Всевидюще* (*Всевидяще*) *око*. Порівняємо: **Всевидяще** (**всевидяче**) **око**, *поет*: б) (*ірон.*) про бога [СУМ-11, I, с. 763] — *Всевидюще* (*Всевидяче*, *Всевидяще*) *Око* (з великої літери — про Бога) [СУМЖ, с. 169]. Фіксується релігійне значення лексеми *патріархат* (у СУМі-11 було відсутнє): **ПАТРІАРХАТ**, — у, ч. 2. Християнська церква на чолі з патріархом [ВТССУМ, с. 894].

Важливим для осмислення слова є порядок розташування його значень у словниковій статті. У семантичній структурі лексеми *душа*, відображеній в СУМі-11, на першому місці було значення «внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почут-

тями» [СУМ-11, II, с. 445]. Релігійне тлумачення лексичної одиниці не було запропоноване як окреме, а лише як відтінок іншого значення: // За релігійними уявленнями — безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини. Вони [релігія й ідеалізм] розглядають її [людину] як істоту, що складається з двох відокремлених і прямо протилежних начал: плоті і душі (Наука..., 8, 1959, 45) [СУМ-11, II, с. 445]. Як стверджує дослідниця сакральної лексики М. В. Скаб, релігійне значення слова *душа* «було колись первинним і на його основі утворилися всі інші», а тому воно має бути представлено «у словниковій статті окремим значенням і обов'язково першим» [14, с.182]. У сучасних словниках, а саме Великому тлумачному словнику сучасної української мови за редакцією В. Т. Бусела та Словнику української мови у 20-ти томах, концепт *душа* протлумачено так, як в СУМі-11, єдиною відмінністю є заміна коментаря «за релігійними уявленнями» в СУМі-20 на «за Біблією». Однак у словниковій статті СУМу-20 наведено понад 80 сталих висловів із цим словом, значення частини з яких близьке до релігійного, наприклад: **За упокій [душі]; Зберігати/зберегти в серці (в душі); Спасенна душа** — добра, благородна, порядна людина, істота; **Християнська душа** — християнин [СУМ-20, IV, с. 523–531]. Звільнення від семантичних підмін і повернення до первинних значень спостерігаємо на прикладі лексики *душа* у Словнику української мови за редакцією В. В. Жайворонка. Тут на перше місце виходить релігійне значення аналізованого номена, яке сформульовано інакше, ніж у СУМі-11, а також наведено відповідні приклади; водночас сему «внутрішній психічний світ людини» переміщено на друге місце: **ДУША**, і, ор. в. ею, кл. в. душе ..., ж. 1. За релігійними уявленнями — духовна сутність, особлива нематеріальна безсмертна сила, що живе в тілі людини (іноді тварини, рослини). *Переселення душ; Думати про душу і тіло; Тіло грішить, а д. буде спокутувати* (прислів'я); *Д. відлетіла* (людина померла). 2. Внутрішній психічний світ людини з її настроями, переживаннями та почуттями. *Відданий душею і тілом; Вкласти душу в роботу...* [СУМЖ, с. 261].

Досі всі розглянуті приклади лексикографічної інтерпретації релігійної лексики в сучасних словниках можна кваліфікувати як зраз-

ки повної деїдеологізації тлумачення лексем. Для них характерними є переосмислення явищ духовного життя, семантична переорієнтація та звільнення від оцінного компоненту значення. Водночас аналіз тлумачень релігійних концептів дав змогу виявити й випадки неповної, або часткової деїдеологізації лексем, що свідчить про неадекватність певних словникових визначень сучасному сприйняттю тих чи тих понять.

Неповна, або часткова деїдеологізація полягає в збереженні ознак зв'язку з комуністичною ідеологією, а саме маркерів негативної оцінки. Так, неправомірно залишено позначки «застаріле» та «рідко» при деяких лексемах релігійної сфери у дефініціях ВТССУМу: **БОГОМІЛЛЯ**, я, с., *заст.* Ходіння по святих місцях; проща; **БОГОБОЯЗЛИВИЙ**, — а, е, *заст.* Який вірує у владу Бога і церкви, боїться порушувати заповіді Святого Письма; **БОГОХУЛЬСТВО**, — а, с., *заст.* Паплюження, зневажання Бога, догматів віри або взагалі того, що належить до релігії [ВТССУМ, с. 90]; **ПРИХОЖАНИН**, — а, ч., *заст., рідко.* Парафіянин [ВТССУМ, с. 1139]; **Христом-богом молити**, *заст.* — дуже просити [ВТССУМ, с. 1573]; **ПАНОТЕЦЬ**, — тця, ч., *заст.* 2. *церк.* Священик, піп [ВТССУМ, с. 1573]; **Святий Боже!**, у *знач. виг., заст.* — уживається для вираження переляку, здивування, захоплення, радості і т. ін. [ВТССУМ, с. 1573].

Деякі тлумачення не позбавлені таких рудиментів атеїстичної ідеології, як модальні частки «ніби», «нібито», семантичний конкретизатор «так званий»: **ТАЇНСТВО**, — а, с. 1. Церковно-культовий обряд (хрещення, вінчання тощо), який *нібито* має чудодійну силу; священнодійство [ВТССУМ, с. 1427]; **АМВОН**, — а, ч. Підвищення в церкві перед *так званими* царськими вратами, з якого виголошуються проповіді [ВТССУМ, с. 25], а також коментарі «церква вважає», «у релігійному уявленні», «у релігійних віруваннях»: **МОЦІ**, ей, *мн.* Висохлі, муміфіковані останки людей, які *церква вважає* святими [СУМЖ, с. 566]; **ПРОРОК**, а, *кл. в. оче, ч.* 1. *За релігійними уявленнями* — проповідник і тлумач волі Божої [СУМЖ, с. 918]; **БОГ**, *рідко* **БІГ**, Бога, ч. *У релігійних віруваннях* — творець, що створив світ і керує ним та вчинками людей [ВТССУМ, с. 90].

Порівнюємо ці визначення із запропонованими в Оксфордському словнику. Насамперед, вони не мають обмежувальних позначок,

як і не мають коментарів, що надають дефініції певного оцінного акценту: **Богомілля (проща, паломництво)** — подорож до святого місця з релігійних причин (**Pilgrimage** — a journey to a holy place for religious reasons [OALD]); **Богохульствувати** — говорити про Бога або про святині певної релігії в образливій формі; лягтися, використовуючи імена Бога або назви святих речей (**Blaspheme** [intransitive, transitive] (somebody/something) to speak about God or the holy things of a particular religion in an offensive way; to swear using the names of God or holy things [OALD]); **Прихожанин (вірник, парафіянин)** — людина, яка належить до приходу, особливо той, хто ходить до церкви регулярно (**Parishioner** — a person living in a parish, especially one who goes to church regularly [OALD]); **Таїнство** — 1) важлива релігійна церемонія, така як шлюб, хрещення або причастя (**Sacrament** — 1 [countable] an important religious ceremony such as marriage, baptism or Communion [OALD]); **Мощі** — 2) частина тіла або одягу святої людини, або щось, що належало їй і зберігається після її смерті та шанується як релігійний об'єкт (**Relic** — 2 a part of the body or clothing of a holy person, or something that they owned, that is kept after their death and respected as a religious object [OALD]); **Пророк** — 1) (в християнстві, іудаїзмі та мусульманстві) людина, яка послана Богом, щоб навчати людей і передавати їм послання від Бога (**Prophet** –1 [countable] (in the Christian, Jewish and Muslim religions) a person sent by God to teach the people and give them messages from God [OALD]); **Бог** — (у християнстві, ісламі та іудаїзмі) істота або дух, якому поклоняються і в якого вірять як творця Всесвіту (**God** — God [singular] (not used with **the**) (in Christianity, Islam and Judaism) the being or spirit that is worshipped and is believed to have created the universe [OALD]).

Релікти радянської лексикографії трапляються і в ілюстративному матеріалі словників. У СУМі-11 приклади виконували не лише ілюстративну функцію, вони посилювали інформаційну частину словникової статті, містили елементи аргументації, певні висновки, ідеологічні настанови, що було покликано не просто повніше розкрити семантику мовної одиниці і показати особливості її функціонування в мові, а насамперед підштовхнути читача до необхідного з ідеологічних міркувань розуміння лексичної одиниці. Зазначимо, що

Великий тлумачний словник сучасної української мови за редакцією В. Т. Бусела взагалі не містить прикладів, у Словнику української мови за редакцією В. В. Жайворонка прикладний матеріал обмежується кількома типовими словосполученнями з лексемою або ж екземпліфікація відсутня. У Словнику української мови в 20-ти томах лексичні одиниці проілюстровано цитатами з творів художньої літератури, однак із зазначенням лише імені та прізвища письменника, або з журналів, газет, науково-популярної та навчальної літератури, також без точної паспортизації джерел. На ці недоліки вказує багато дослідників словника [5, с. 281; 8; 11, с. 277].

Аналіз прикладного матеріалу в СУМі-20 до слів, що стосуються релігійної тематики, засвідчив, що багато цитат перейшло сюди з СУМу-11, до того ж серед них є такі, що містять ідеологічну інформацію: **АТЕЇСТИЧНИЙ**, а, е. Стос. до атеїзму, прийнятий ним. *Ранні твори П. Тичини свідчать про атеїстичну основу його світосприйняття* (з наук. літ.) [СУМ-20, I, с. 283]. Цитату, яку в СУМі-11 наведено так: *Ранні твори поета [П. Тичини] свідчать... про атеїстичну основу його світосприйняття* [СУМ-11, I, с. 70] — взято з журналу «Радянське літературознавство» за 1958 р. — часів тоталітаризму та атеїстичної пропаганди.

Нагромаджуємо на тотожний зі словниковими статтями відповідних лексем СУМу-11 ілюстративний матеріал, за допомогою якого за радянських часів семантиці релігійних термінів надавали різко негативної оцінки. Використання ж його в сучасній лексикографічній праці свідчить про неповну деідеологізацію лексичних одиниць і є невідповідним нинішнім потребам. Це ілюстрації, в яких слово опиняється в контексті повсякденних пейоративних мовних знаків: **БАБИНЕЦЬ**, нця, ч. Окреме місце в церкві, де стоять жінки. *З усіх кутків бабинця, як на знак, починають баби голосно сякатися* (Михайло Коцюбинський) [СУМ-20, I, с. 300]; які містять експресивні слова: **БОГОХУЛЬНИК**, а, ч. Той, хто лає, зневажає Бога і релігійні догмати. — *Отруїли клятві [ченці] та потім і кажуть, що бог скарав богохульників* (Зінаїда Тулуб) [СУМ-20, I, с. 577]; які містять відтінки іронії, насмішки, зокрема стосовно духовних пастирів: **ВІДПУЩЕННЯ**, я, с., рел. Прощення гріхів. *Дехто з говільників намагався дістати відпущення гріхів даремно, вкинувши попові в тарілку замість п'ятака чи гривеника звичайний гудзик* (О. Дончен-

ко) [СУМ-20, II, с. 730]; **ІЄРЕЙ**, я, ч. Те саме, що священик. *Голосна фраза* [Андрія Марковича], *очевидно, зробила на полохливого в дійсності ієрея потрібне вражіння* (С. Васильченко) [СУМ-20, VI, с. 443].

Ще одним прикладом збереження імпліцитних зв'язків з радянською атеїстичною ідеологією є тлумачення лексеми *отець* у Словнику української мови за редакцією В. В. Жайворонка, де серед прикладів наведено приказку «*У святих отців не знайдеш кінців*» [СУМЖ, с. 704], яка виконувала роль ілюстративного матеріалу і в СУМі-11, створюючи зневажливо-іронічну тональність словникового визначення: **Святі отці:** б) (*зневажл.*) попи, церковники. *У святих отців не знайдеш кінців* (Укр... присл..., 1963, 225) [СУМ-11, V, с. 804]. Функцією таких «народних» приказок була маніпуляція свідомістю мас — продемонструвати судження у формі осуду, яке видається за колективне, а отже, авторитетне, а якщо ще й записане з вуст народу — то природне і об'єктивне.

Отже, під впливом змін у житті українського суспільства наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття тематична група релігійної лексики зазнала значних семантичних трансформацій, що знайшло відображення у сучасних лексикографічних працях. Відродження та актуалізація релігійної лексики, повернення її до вільного функціонування пов'язані з ідеологічною переорієнтацією у суспільстві, що зумовлює зміни у змістовому наповненні лексем. Шляхом перебудови дефініцій, відкидання обмежувальних позначок, вказівок, коментарів та конкретизаторів лексичні одиниці звільняють від ідеологічних конотацій, нейтралізують, позбавляють негативно-оцінного статусу, що був штучно прищеплений їм за радянських часів. Порівняльний аналіз словникових статей дав змогу виявити випадки як повної, так і часткової деідеологізації лексем у сучасних словниках.

Перспективами подальшого дослідження є здійснення порівняльного аналізу дефініцій різних тематичних груп лексики у словниках радянського та пострадянського періодів для визначення особливостей їх семантичного переосмислення.

Список скорочень використаних джерел

1. ВТССУМ — Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. — К.; Ірпінь: Перун, 2009. — 1719 с.
2. СУМ-20 — Словник української мови: у 20 т. / [наук. керівник проекту В. А. Широків; голов. наук. ред. В. М. Русанівський]; НАН України, Укр. мов. — інформ. фонд. — К.: Наук. думка, 2010–2015. — Т. I–VI.
3. СУМ-11 — Словник української мови: [в 11 т.] / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1970–1980. — Т. I–XI.
4. СУМЖ — Словник української мови / кер. В. В. Німчук та ін.; відп. ред. В. В. Жайворонок. — К.: ВЦ «Просвіта», 2012. — 1320 с.
5. OALD — Oxford Advanced Learner's Dictionary 9th edition. — Oxford: Oxford University Press, 2015. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>

Список літератури

1. Бенкендорф Г. Д. Христос і християнство. Семантика і прагматика концептів в умовах тоталітарних партій / Г. Д. Бенкендорф // Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». — К., 2004 — Т. 34. Філол. науки. — С. 15–21.
2. Бібла С. В. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів і посад): дис. ... канд. філ. наук: 10.02.01 «Укр. мова» / С. В. Бібла; НАН України, Ін-т укр. мови. — К., 1997. — 215 с.
3. Бочарова І. В. Лексико-семантичні та граматичні параметри назв релігійних свят у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філ. наук: спец. 10.02.01 «Укр. мова» / І. В. Бочарова. — К., 1999. — 17 с.
4. Гусейнов Г. Ч. Советские идеологемы в русском дискурсе 1990-х / Г. Ч. Гусейнов. — М.: Три квадрата, 2003. — 272 с.
5. Карпіловська Є. А. Призабуті ресурси української номінації (за матеріалами словників 1920–1930-х років) / Є. А. Карпіловська // Укр. лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія / відп. ред. І. С. Гнатюк; Ін-т укр. мови НАН України. — К., 2011. — С. 278–283.
6. Купина Н. А. Языковое сопротивление в контексте тоталитарной культуры / Н. А. Купина. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. — 176 с.
7. Мінчак Г. Б. Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років ХХ століття): дис. ... канд. філ. наук: спец. 10.02.01 «Укр. мова» / Г. Б. Мінчак. — К., 2003. — 301 с.
8. Німчук В. Про сучасну українську тлумачну лексикографію / Василь Німчук // Укр. мова. — 2012. — № 3 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://r2u.org.ua/node/270>
9. Осінчук Ю. В. Історія української богослужбово-обрядової лексики / Ю. В. Осінчук. — К.: Видавн. дім Дмитра Бураго, 2009. — 176 с.

10. Піддубна Н. В. Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові: автореф. дис. ... канд. філ. наук: спец. 10.02.01 «Укр. мова» / Н. В. Піддубна. — Х., 2000. — 20 с.
11. Пономарів О. Д. Що нового в новому словнику? (про «Словник української мови» у 20 т.) / О. Д. Пономарів // Укр. лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія / відп. ред. І. С. Гнатюк; Ін-т укр. мови НАН України. — К., 2011. — С. 276–277.
12. Потятинник Б. Патогенний текст / Б. Потятинник, М. Лозинський. — Л.: Місіонер, 1996. — 296 с.
13. Сербенська О. А. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. А. Сербенська, М. Й. Волощак. — К.: Видавн. центр «Просвіта», 2001. — 204 с.
14. Скаб М. Богословська термінологія у «Словнику української мови» / Марія Скаб // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій: [матеріали Всеукр. наук. конф.], Львів, 13–15 травня 1998 р. — С. 178–183.
15. Скаб М. В. Функціонування релігійної та церковної лексики в радянський час: ситуація та наслідки (на матеріалі української лексики душа) / М. В. Скаб // *Ucrainica 1: Současná ukrajínistika problému jazyka, literatury a kultury: Sborník článků.* — Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2004. — S. 121–125.
16. Складаревская Г. Н. От редактора / Г. Н. Складаревская // Толковый словарь русского языка конца XX века: языковые изменения / под ред. Г. Н. Складаревской. — СПб: Фолио-Пресс, 1998. — 700 с.
17. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. — К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. — 388 с.

I. Renchka

SEMANTIC AND AXIOLOGICAL MODIFICATIONS OF THE INTERPRETATION OF RELIGIOUS VOCABULARY IN CONTEMPORARY DICTIONARIES OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

At the end of the 20th — in the early 21st century significant changes occurred in the life of the Ukrainian society. They were accompanied by the transformation of mass consciousness, destruction of stable stereotypes formed in the Soviet period, and reassessment of all the previous history. These changes invoked both qualitative and quantitative changes in the vocabulary of modern Ukrainian language that have been reflected in the semantic transformation of nominations, and the expansion and enrichment of various the-

matic lexical groups, religious vocabulary in particular. The main trend in the modern lexicographical interpretation of nominative units is the deideologization of their semantics, i.e. the process of the modification of the ideologically tinged connotation of lexemes for ideologically neutral.

The goal of this study is to examine the semantic and axiological transformations of religious vocabulary that occurred under the influence of extralinguistic factors during the 20th — early 21st centuries based on the comparative analysis of the interpretations of words in the lexicographical works of the Soviet and Post-Soviet periods. The relevance of the problem of the reflection of the processes of semantic transformation of the lexical units of the sphere of religion in the modern lexicographical works that are related to their actualization and negation of ideological connotations has led to the choice of the subject of investigation.

The comparative analysis has revealed complications of the semantic structure of the nominative units of religious themes. They lose the negative-evaluative status, become neutral, and even demonstrate the development of positive-evaluative coloring. In the modern dictionaries the ideological markers and notes, indicating the obsolescence of relevant lexemes, are eliminated and the meanings of words are liberated from the ideological semantic impurities.

Different degrees of the deideologization of lexical units are revealed. Complete deideologization of the lexicographical interpretation of lexemes testifies the rethinking of the phenomena of spiritual life, semantic reorientation and exemption from the evaluative component of the meaning. Incomplete or partial deideologization of lexemes indicates the inadequacy of dictionary interpretations to the modern perception of certain concepts. It shows the preservation of the signs of connection with Communist ideology such as markers of negative evaluation.

Keywords: deideologization, actualization, religious concepts, neutralization, axiological reinterpretation, dictionary entry.

Матеріал надійшов 07.09.2016